

RECENZJE I OMÓWIENIA

JANKOSKI Andrzej, **Autorytatywne nauczanie kościelne według dokumentów dialogu katolicko-luterańskiego na forum światowym**, Lublin: Wydaw. KUL 2013, 161 s., bibliogr., seria: Jeden Pan, Jedna Wiara. Studia i Rozprawy Instytutu Ekumenicznego KUL 21, ISBN 978-83-7702-657-1.

Rozumienie Kościoła w ogólności, a kwestia urzędu duchownego w szczególności, są kwestiami, które najbardziej różnią Kościoły katolicki i luterański, i które stanowią niemal stały przedmiot toczącego się już ponad czterdzieści lat dialogu doktrynalnego pomiędzy tymi wspólnotami. Wypracowano i napisano na ten temat już kilka znaczących raportów, które przynależą do swoistej ekumenicznej klasyki. Wciąż wymagają one rzetelnej i pogłębionej recepcji, która – jak się wydaje – stanowi przysłowiową „piętę Achillesową” doktrynalnego dialogu. Recepcja jest procesem wielowymiarowym, dokonującym się zarówno na płaszczyźnie życia kościelnego, jak i intelektualnej refleksji. W tym drugim sensie jednym z jej wymiarów jest także teologiczna analiza uzgodnień i poszukiwanie ich znaczenia na obecnym etapie historii Kościołów. W ten ważny wymiar recepcji wpisuje się monografia A. Jankoskiego.

Struktura omawianej pracy jest logiczna. Trzyma się ona klasycznego schematu i składa się z trzech rozdziałów, poprzedzonych Wstępem i zamkniętych Zakończeniem. Praca, licząca w sumie 161 stron, obejmuje jeszcze Wykaz skrótów i Bibliografię, z podziałem na źródła, opracowania i literaturę pomocniczą. Źródła podzielono na podstawowe i pomocnicze. W tych pierwszych, obejmujących dokumenty dialogów ekumenicznych, wyróżniono dokumenty dialogów światowych i lokalnych; w tych drugich zaś: nauczanie Kościoła katolickiego i luterańskiego księgi wyznaniowe.

Poszczególne rozdziały zostały skonstruowane z zachowaniem należytej proporcji poruszanych zagadnień i odzwierciedlają problematykę implikowaną tematem monografii. W pierwszym rozdziale (s. 15–52) przedstawiono kwestię przepowiadania Ewangelii jako zasadniczej misji Kościoła, realizującej się w posługiwaniu duchownym. Stąd w poszczególnych paragrafach skoncentrowano się na posługiwaniu duchownym w jego różnych odniesieniach do Ewangelii, zgodnie z prezentacją tego zagadnienia w dialogu katolicko-luterańskim. Autor każdorazowo odrębnie zaprezentował stanowisko katolickie, luterańskie, a na-

stępnie stwierdzone na obecnym etapie dialogu zbieżności. Ostatni paragraf poświęcony został ekumenicznej ocenie dotychczasowego dialogu i jego osiągnięć w kwestii konstytucyjności urzędu duchownego dla Kościoła i wzajemnego uznania posługiwań.

Drugi rozdział (s. 53–98) bada kwestię struktur i instytucji autorytatywnego nauczania Kościoła i obejmuje sześć szczegółowych paragrafów, które ukazują różnice i zbieżności w konfesyjnej praktyce realizacji autorytatywnego nauczania w Kościele katolickim i Kościołach luterzańskich. Po historycznej prezentacji pochodzenia i rozwoju autorytetu kościelnego, następnie paragrafy dotyczą nauczycielskiego autorytetu biskupów, Biskupa Rzymu, roli wiernych świeckich, teologów i władz świeckich. Autor, wzorem poprzedniego rozdziału, każdorazowo przedstawił odnośne stanowiska konfesyjne oraz istniejące zbieżności, potwierdzone w dokumentach dialogu. Ostatni paragraf drugiego rozdziału ma charakter krytyczno-oceniający w stosunku do najbardziej znaczących kwestii zawartych w dokumentach dialogu, takich jak rozumienie i wykonywanie autorytatywnego nauczania oraz kwestia uznania nauczycielskiego autorytetu Biskupa Rzymu.

W trzecim rozdziale (s. 99–143) podjęto kwestię wiążącego charakteru nauczania kościelnego. Cztery z pięciu paragrafów skupiają się na szczegółowych aspektach tego problemu: nauczaniu dogmatyzowanemu, zakresu zobowiązalności tego nauczania, niezłomności i nieomyślności Kościoła, zagadnieniu hierarchii prawd oraz koncepcji „istoty (centrum) Ewangelii”. Każdy z tych aspektów został zaprezentowany najpierw w perspektywie konfesyjnej, a następnie przedstawiono zakres osiągniętego konsensusu. Piąty, ostatni, paragraf, podobnie jak we wcześniejszych rozdziałach, prezentuje autorską ocenę ekumenicznych wypowiedzi poświęconych omawianym szczegółowym problemom.

W niezbyt obszernym Zakończeniu (s. 145–148) zebrano sformułowane już wcześniej wnioski i oceny oraz wskazano na zasadnicze trudności ekumenicznego dialogu katolicko-luterńskiego, które wymagają przezwyciężenia poprzez teologiczną refleksję, zwłaszcza w kontekście zasadniczych różnic eklezjologicznych pomiędzy obiema wspólnotami konfesyjnymi.

Metodologiczna poprawność formalnej strony pracy jest nieodzownym warunkiem dla realizacji i powodzenia każdego naukowego projektu. Świadczy ona także o warsztacie naukowym Autora podejmującego próbę rozwiązania postawionego problemu. Monografia A. Jankoskiego zasługuje w tym względzie na uwagę i daje dobre świadectwo jej Autorowi.

W naukowy projekt Autora wprowadza Wstęp, który zawiera konieczne elementy składowe tej części rozprawy naukowej. A. Jankoski ujawnił w nim zasadnicze motywy podjęcia problemu autorytatywnego nauczania kościelnego. Są to z jednej strony współczesne wyzwania cywilizacyjne i społeczne, które prowa-

dążą do wykorzenienia wielu ludzi z własnego dziedzictwa kulturowego i religijnego, oraz rodząca się w tym kontekście pilna potrzeba „głoszenia niezmienniej, nienaruszonej Ewangelii Chrystusa przez nauczanie i uświęcanie” (s. 10). Z drugiej strony zaś potrzeba wzmocnienia wiarygodności Kościoła w podejmowaniu swej podstawowej misji głoszenia Ewangelii, poprzez przezwyciężenie podziałów i niezgody, podważających autorytet Kościoła. Te powody, według Autora, sprawiają, że namysł nad autorytetem nauczania Kościoła staje się konieczny. I trzeba przyznać, że diagnoza ta jest trafna, co dobrze świadczy o umiejętności analizy przez A. Jankoskiego obecnej sytuacji Kościołów i ekumenicznych wyzwań, przed którymi stoją. Szkoda jednak, że Autor nie uczynił kolejnego badawczego kroku, a jeśli go nawet zrobił, to o nim wprost nie informuje, mianowicie nie odniósł się do dotychczasowego stanu badań nad tym problemem w refleksji ekumenicznej, ale natychmiast przechodzi do stwierdzenia, że „przedstawiana praca zajmie się badaniem jedynie pewnego obszaru zagadnienia autorytatywnego nauczania kościelnego, ograniczając się do dialogu katolicko-luterańskiego” (s. 11). Mimo że wyborowi problemu badawczego zawsze towarzyszy pewna arbitralność, to wydaje się że wybór ten domaga się bardziej obiektywnego uzasadnienia. W wypadku rozprawy A. Jankoskiego rodzą się dwa zasadnicze pytania: po pierwsze, dlaczego wybór padł na dialog katolicko-luterański? Po drugie, co na ten temat już powiedziano i na czym w związku z tym polega nowość podjętego aspektu problemu. Wprawdzie w dalszej części Wstępu Autor informuje, że do realizacji postawionego sobie celu wykorzysta także publikacje, w których zajmowano się problemem nauczania kościelnego i urzędu duchownego (s. 13), ale nie jest to informacja, która całkowicie czyniłaby zadość wspomnianemu wyżej brakowi.

Autor monografii precyzyjnie sformułował, co jest właściwym problemem pracy. Pisze on, że „problemem badawczym (...) jest znalezienie odpowiedzi na pytanie, czy i w jakiej mierze prowadzone przez Kościół katolicki i Wspólnotę luterańską dialogi doktrynalne doprowadziły do porozumienia lub przynajmniej zbliżenia jeżeli chodzi o pojęcie nauczania kościelnego, jego autorytatywny charakter oraz struktury i instytucje tego nauczania” (s. 11). Poszukując rozwiązania postawionego problemu, A. Jankoski zgromadził i wykorzystał dość pokaźną literaturę źródłową i pomocniczą, choć dokonał tu zawężającego wyboru spośród dość szerokiej literatury w tym zakresie. Nie podał jednak żadnego kryterium, zwłaszcza uzasadniającego eliminację wielu publikacji obcojęzycznych poświęconych tej problematyce. Z perspektywy tematu rozprawy należałoby również wyjaśnić obecność w Źródłach podstawowych dokumentów innych dialogów niż dialog katolicko-luterański. Ponadto w tym dziale Bibliografii bardziej zasadne byłoby uporządkowanie dokumentów dialogu według kryterium chronologicznego.

Wykaz skrótów obejmuje wszystkie skróty użyte w pracy. Nie zastosowano zatem odsyłacza do wykazu skrótów powszechnie przyjętych w publikacjach teologicznych, zaproponowanego np. przez Encyklopedię Katolicką. Taka decyzja ma swoje racje i trudno jej się sprzeciwić. Trzeba jednak zauważyć, że zamieszczone opisy skrótów nie są kompletne i jednorodne, bowiem w niektórych przypadkach nie podano miejsca i roku wydania określonej publikacji, w tym dokumentów kościelnych i raportów dialogu ekumenicznego, zaś w odniesieniu do niektórych czasopism naukowych nie podano roku pierwszej publikacji. Wprawdzie nie są to duże uchybienia, skoro jednak Autor zdecydował się na zamieszczenie spisu wszystkich skrótów, także tych powszechnie znanych, to winien to zrobić z należytą starannością i zgodnie z przyjętymi zasadami.

W sposób rzetelny zostały sporządzone przypisy. W wielu wypadkach nie tylko odsyłają one do konkretnego dzieła, ale dodatkowo jeszcze zawierają ważniejsze cytaty dokumentów czy opracowań, które stanowią ważne uzupełnienie zasadniczej narracji rozprawy, choć swą obecnością w głównym tekście przyczyniłyby się do jego „rozsadzenia”.

Język rozprawy jest zasadniczo poprawny i zdecydowanie ułatwia jej lekturę oraz śledzenie toku narracji i argumentacji zastosowanej przez jej Autora. Ks. Jankoski odważnie stawia problemowe pytania, na które następnie rzeczowo, bez zbytniego „rozgadania” odpowiada. Jest przy tym obiektywny i krytyczny, wskazując na treściowo i metodologicznie słabe punkty uzgodnień doktrynalnych, bądź też miejsca wymagające dalszego pogłębienia, zwłaszcza w szerszym kontekście eklezjologicznym. Zastrzeżenia może jedynie budzić sposób prezentacji stanowisk konfesyjnych w poszczególnych aspektach podejmowanego problemu. Bardzo często Autor czyni to bez nawiązania do dokumentów dialogu doktrynalnego, bądź niespójnie – jedno stanowisko w oparciu o teksty konfesyjne, drugie w oparciu o teksty uzgodnień. Temat pracy wymagał położenia nacisku na tekstach uzgodnień, które w oczywisty sposób można (i należy) poszerzyć o wypowiedzi konfesyjne poszczególnych Kościołów. Zastosowana w tym zakresie metodologia może prowadzić do wniosku, że uzgodnienia dialogu koncentrują się wyłącznie na sformułowaniu zbieżności, przemilczając zupełnie rozbieżności. Takie ujęcie ma wprawdzie swój walor (o czym jeszcze niżej), ale jednocześnie trzeba też zwrócić na jego wady. Na pochwałę zasługuje natomiast to, że A. Jankoski w toku analizy umiejętnie wplata własną krytyczną ocenę myśli, a nawet intencji członków Komisji Dialogu i potrafi zdobyć się na dystans w stosunku do proponowanych w uzgodnieniach rozwiązań. Szczególną wartość nadają rozprawie paragrafy podsumowujące problematykę każdego z rozdziałów i oceniające osiągnięte w dialogu uzgodnienia. Z formalnego punktu widzenia jest to niezwykle istotna część rozprawy, podnosząca jej wartość naukową.

Monografia A. Jankoskiego doskonale unaocznia, jak złożony w relacjach katolicko-luterańskich jest problem zarówno rozumienia, jak i praktycznej realizacji autorytatywnego nauczania Kościoła. Autor nie ukrywa, że problem ten dotyka samych podstaw eklezjologii, która stanowi obszar najgłębszych różnic pomiędzy katolikami i luteranami, i właściwe jego rozwiązanie uwarunkowane jest przewyciężeniem podstawowej różnicy, dotyczącej pojmowania Kościoła. Podejmując zatem problem autorytatywnego nauczania Kościoła w ujęciu dokumentów dialogu katolicko-luterańskiego, systematyzując podjęte w tym względzie rozwiązania, próbując ocenić stopień osiągniętej zgodności, A. Jankoski uczynił to na szerszym tle zarówno dotychczasowych konfesyjnych stanowisk, branych w historycznej i współczesnej perspektywie, jak i szeroko pojętej teologii ekumenicznej, współkształtowanej również przez osiągnięcia innych uzgodnień dialogowych niż tylko katolicko-luterańskie. Dzięki temu rozprawa zaowocowała znaczącymi i oryginalnymi osiągnięciami.

W tak trudnej i złożonej dziedzinie, jaką jest autorytatywne nauczanie kościelne, Autor zdołał z całą wyrazistością wskazać na kluczowe momenty uzgodnień, w których do głosu dochodziły osiągnięte zbieżności. Wspomniany wcześniej formalny układ rozprawy sprzyjał wypukleniu tego, co udało się osiągnąć w dialogu katolików z luteranami, nie pomijając przy tym ciągle istniejących różnic.

Z analizy uzgodnień dialogu wynika, że obie strony zdołały wspólnie przyznać, że „posługiwanie duchowne jest koniecznym i konstytutywnym elementem Kościoła” (s. 51). Taka wypowiedź znajdowała w przeszłości w obu konfesjach zróżnicowane uzasadnienie. Dialog pozwolił na zbliżenie stanowisk w tym względzie. Jak przekonuje Autor, przejawem tego jest już stwierdzenie, że konieczność posługiwania duchownego wynika z konieczności przepowiadania przez Kościół Ewangelii. To tradycyjnie luterańskie uzasadnienie podzielane przez obie strony świadczy dobitnie o przybliżeniu katolików do luterańskiego akcentowania prymatu Ewangelii, zgodnie z którym posługujący nie jest „ponad”, lecz „pod” Słowem Bożym. Z kolei luterańska strona wykazała większą otwartość na sakramentalny wymiar posługiwania kościelnego, uznając także jego nieodzowność w budowaniu wspólnoty kościelnej.

Badania pozwoliły Autorowi ukazać duży stopień zgodności odnośnie do rozumienia autorytatywnego nauczania kościelnego i struktur jego sprawowania. To jeden z tych obszarów relacji katolicko-luterańskich, które naznaczone były od samego początku podziałów rozbieżnością stanowisk i poglądów. W części pozostałe one jeszcze aktualne, zwłaszcza tam, gdzie uwarunkowane są one odmiennym pojmowaniem relacji pomiędzy urzędem kościelnym a Kościołem oraz strukturą posługiwania kościelnego. A. Jankoskiemu udało się jednak krytycznie zauważyć, że bardzo ważne znaczenie dla zrozumienia istoty autoryte-

tu nauczania w Kościele ma odmienne spojrzenie na genezę autorytetu i struktur nauczania kościelnego. Dystansuje się przy tym od prób poszukiwania za wszelką cenę analogii pomiędzy strukturami nauczania u katolików i luteranów, gdyż – jak słusznie stwierdza – nie prowadzi to do przewyciężenia istniejących rozbieżności. Istotnym wnioskiem Autora, wynikającym zarówno z analizy, jak i z oceny uzgodnień dialogu, jest stwierdzenie, że autorytet nauczycielski instytucji kościelnych nie jest alternatywą dla prymatu Ewangelii. Wymaga to jednak uznania zakorzenienia autorytetu nauczycielskiego instytucji Kościoła w woli samego Chrystusa. Jest to kluczowy punkt katolickiej nauki na temat autorytetu kościelnego, który nie znalazł dotychczas wystarczającej recepcji ekumenicznej, zwłaszcza w odniesieniu do nauczycielskiego autorytetu Biskupa Rzymu. A. Jankoski nie stroni w tym kontekście od surowej oceny niektórych wysiłków ekumenicznych i postulatów rodzących się w środowiskach ekumenistów tworzących bądź komentujących rezultaty uzgodnień ekumenicznych, zarzucając im nieraz „marginalizowanie istniejących problemów” (s. 94). Trzeba przyznać, że krytyczne oceny, które Autor formułuje zwłaszcza w oceniających paragrafach, osadzone są na głębokiej znajomości poruszanej problematyki, zwłaszcza katolickiego punktu widzenia. Jednocześnie jednak niektóre partie pracy mogą skłaniać do podejrzenia, jakoby nie doceniał on luterskich argumentów, a przede wszystkim nie chciał dostrzec ich korygującego znaczenia dla niektórych punktów katolickiej teologii, uznając wszelkie dowartościowanie niektórych aspektów doktryny luterskiej niemal za przejaw relatywizmu (por. 138nn; 140n). Wydaje się, że A. Jankoski w niektórych propozycjach rozwiązania nabrzmiałych problemów zbyt pospiesznie dostrzega przejawy dążenia do jedności za wszelką cenę i ignorowania faktycznych różnic teologicznych. Formułowane oskarżenia o marginalizowanie istniejących problemów i różnic są zbyt jednostronne i krzywdzące. Pośrednio mogą one również oznaczać przypisywanie drugiej stronie złej woli.

W tym kontekście należy zwrócić uwagę na jeszcze jedną kwestię. Pod koniec pracy, komentując kontrowersje wokół zasady „hierarchii prawd”, A. Jankoski formułuje uwagę, dotyczącą postawy uczestników dialogu, zwłaszcza katolików, wskazując na potrzebę „zachowania wierności (...) wobec nauczania katolickiego”. Konkludując, pisze: „W szerszym, nie tylko katolickim kontekście, chodzi tutaj o zachowanie pojęcia prawdy, która jest niepodzielna, co pociąga za sobą niemożność uznania jakiegokolwiek relatywizmu w teologii i w chrześcijańskim Credo” (s. 143). Biorąc pod uwagę wcześniej wyrażone wątpliwości, rodzi się pytanie, jak wobec tego ma realizować się dialog i zbliżenie stron np. w kwestii szczególnej nauczycielskiej roli Biskupa Rzymu, jeśli cytowana wyżej wypowiedź wszelkie próby „rewizji” pewnych prawd podejrzewa o relatywizm? Jaką „niepodzielną prawdę” ma na myśli Autor?

W odniesieniu do wiążącego charakteru nauczania kościelnego A. Jankoski uwydatnił znaczące zbieżności. Podstawową jest przekonanie wszystkich uczestników dialogu, że kościelny autorytet nauczania ma swoje źródło w autorytecie Ewangelii Chrystusa. Jednocześnie wskazał na znaczące różnice, których źródłem pozostaje odmienna koncepcja Kościoła. Podsumowując trzeci rozdział postuluje więc podjęcie dialogu na temat istoty Kościoła, jego relacji do Jezusa Chrystusa i obecności Ducha Świętego. Przyznając rację Autorowi w kwestii znaczenia tych podstawowych pytań z zakresu eklezjologii dla podejmowania problemu autorytatywnego nauczania kościelnego, nie można nie zapytać, czy postulat ten nie został już w znacznej mierze zrealizowany. Wystarczy tylko wspomnieć rzymskokatolicko-luterański dokument Kościół i usprawiedliwienie. Problemem pozostaje ciągle recepcja wyników uzgodnień.

Nie sposób wymienić tu wszystkich cennych aspektów i merytorycznych implikacji recenzowanej rozprawy. Wszystkie zostały syntetycznie zebrane (choć nie bez dosłownych powtórzeń) w Zakończeniu. Pokazują one, że mimo istniejących nadal różnic, można mówić o dość daleko już posuniętej jednomyślności katolików i luteranów w kwestii autorytatywnego nauczania kościelnego. Monografia A. Jankoskiego jest metodologicznie i treściowo twórcza. Nie tylko zbiera i relacjonuje wyniki prac Komisji Dialogu katolicko-luterańskiego, ale jednocześnie syntetycznie przetwarza i ocenia ich ekumeniczną doniosłość.

Rajmund Porada (Opole)

Kościół i urząd kościelny w dokumentach i opracowaniach Światowej Federacji Luterańskiej, red. Marcin HINTZ, Wydawnictwo „Augustana”, Białsko-Biała 2014.

Obserwując relacje międzywyznaniowe w naszym kraju, można dojść do przekonania, że współpraca ekumeniczna układa się najlepiej na poziomie wyższych uczelni teologicznych. Wspólnie organizowane konferencje są tego najlepszym dowodem. Pogłębieniu wzajemnych relacji służą także publikacje naukowe różnych środowisk naukowych i kościelnych. W tym kontekście z uznaniem należy przyjąć ostatnią inicjatywę Zarządu Komitetu Krajowego Światowej Federacji Luterańskiej, by polskiemu czytelnikowi przybliżyć eklezjologiczny dorobek współczesnego luteranizmu poprzez wydanie tłumaczeń najważniejszych dokumentów i opracowań Światowej Federacji Luterańskiej, odnoszących się do tematyki eklezjologicznej – rozumienia Kościoła jako takiego, jego tożsamości, oraz urzędu kościelnego. Przygotowane teksty są tym cenniejsze, że opatrzone zostały wprowadzeniami, które lokują dane teksty źródłowe w szerszej perspek-

tywie. W wydaniu tego rodzaju tekstów z pewnością można widzieć nie tylko samo propagowanie idei światowego luteranizmu – co jest jednym z zasadniczych statutowych celów Komitetu Krajowego Światowej Federacji Luteranckiej – ale także znaczący wkład w pogłębienie i zintensyfikowanie ekumenicznych relacji Kościołów luteranckich z innymi Kościołami chrześcijańskimi w Polsce. Wydanie przygotowanych tekstów stymulująco wpłynie również na zintensyfikowanie inicjatyw różnych środowisk kościelnych – nie tylko ewangelickich, mających na celu uczczenie 500-Rocznicy wybuchu Reformacji.

W strukturze opracowania na samym początku oprócz *Słowa wstępnego* i *Przedmowy* ważną rolę spełniają *Uwagi redakcyjne* (s. 10–11). Pośrednio pokazują one – z jednej strony – trudności związane z wiernym i sensownym oddaniem treści tłumaczeń tekstów z języka angielskiego i niemieckiego, z drugiej – są wielce pomocne dla odczytania właściwego sensu tłumaczonego tekstu.

Całość złożona jest z dwóch części: Część I poświęcona problematyce Kościoła, Część II – problematyce urzędu kościelnego. W każdej części wielce pomocne w lekturze są artykuły Jerzego Sojki, ponieważ wprowadzają w problematykę: *Kościół w refleksji Światowej Federacji Luteranckiej – wprowadzenie do wyboru dokumentów i opracowań* (s. 19–27), *Urząd kościelny w refleksji Światowej Federacji Luteranckiej – wprowadzenie do wyboru dokumentów* (s. 157–169). W Części I po tekście wprowadzającym zamieszczone zostały dokumenty będące rezultatem prac powołanych w tym celu Komisji: *Studium eklezjologiczne – oświadczenie końcowe i zalecenia Komisji Studiów ŚFL* (s. 28–43), *W drodze do luteranckiego rozumienia communio – przyczynek grupy roboczej do tematu eklezjologii* (s. 44–55). Pojęcie Kościoła jako *communio* zostało w prezentowanym tomie opatrzone cennymi komentarzami różnych autorów: B. Rossing, *Modele koinonii w Nowym Testamencie i w Kościele starożytnym*; S. Peura, *Kościół jako duchowa communio u Lutra*; R. Schäfer, *Communio w eklezjologii luteranckiej; Kościoły luteranckie w okresie przejściowym – podsumowanie wyzwań i propozycje*; E-M. Becker, *Korelacja pomiędzy eklezjologią a soteriologią w Nowym Testamencie*; E. Jüngel, *Wiara w jeden, święty, powszechny i apostołski Kościół*; Ph. Stoellger, *Partykularny, uniwersalny, duchowy – rozumienie Kościoła Marcina Lutra*.

Część II po wprowadzeniu J. Sojki do wyboru dokumentów na temat *Urząd kościelny w refleksji Światowej Federacji* przedstawia teksty konkretnych dokumentów. Ich treścią jest: *Luteranckie rozumienie urzędu biskupiego, Kobiety w posługach Kościoła, Luteranckie rozumienie urzędu – oświadczenie na temat służby i urzędu duchownego na podstawie projektu studyjnego ŚFL, Konsultacja w sprawie ordynowanego urzędu kobiet i urzędu biskupiego – raport, Urząd diakonacki w Kościele luteranckim – oświadczenie końcowe światowej konsultacji ŚFL na temat „Urząd diakonacki w Kościołach luteranckich”, Urząd biskupi w ramach apostołskości Kościoła – deklaracja z Lund ŚFL – Wspólnota Kościelna*.

Po lekturze całości przesłanego do oceny materiału recenzent w pełni podziela stanowisko ks. Adama Maliny, który w *Przedmowie* napisał: „Publikacja dokumentów wypracowanych w programach studyjnych Światowej Federacji Luteranckiej może dostarczyć istotnego impulsu dla polskiej refleksji nad zagadnieniem rozumienia Kościoła oraz urzędu kościelnego. Prezentowane materiały dają szeroki przegląd stanowisk i wskazują na kształtujące się z biegiem czasu zasadnicze motywy debaty oraz ich współczesny stan. Przegląd ten daje też możliwość toczenia polskiej dyskusji w kontekście ogólnościatowej wspólnoty luteranckiej i jej dorobku teologicznego. Wydaje się, że prezentowane dokumenty, oprócz wewnętrznego, luteranckiego kontekstu, mogą mieć też duże znaczenie w dialogu ekumenicznym, dając możliwość odniesienia się do materiałów źródłowych, a nie tylko do ich omówień czy interpretacji” (s. 8).

W rezultacie recenzowane dzieło *Kościół i urząd kościelny w dokumentach i opracowaniach Światowej Federacji Luteranckiej* jest bardzo poważną, czyli na wskroś naukową, ale i dostępną językowo i mentalnie dla innych czytelników niż tylko teolodzy, próbą ukazania ekumenicznie ważnej problematyki luteranckiej eklezjologii. Nie chodzi tu o podręcznik eklezjologii luteranckiej, lecz o wiarygodną teologicznie prawdę o Kościele w rozumieniu historycznym i współczesnym.

Uważam, że książka będąca zbiorem teologicznie i ekumenicznie ważnych i interesujących tekstów – przygotowanym pod kierunkiem bp. prof. Marcina Hintza, przewodniczącego Komisji ds. Teologii i Konfesji Synodu Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego i kierownika Katedry Teologii Systematycznej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie – zasługuje na zainteresowanie nie tylko ze strony teologicznych i kościelnych środowisk ewangelickich, ale także i pozostałych środowisk chrześcijańskich w Polsce.

Piotr Jaskóła (Opole)

RICKS Thomas W., **Early Arabic Christian Contributions to Trinitarian Theology. The Development of the Doctrine of the Trinity in an Islamic Milieu**, Seria wydawnicza: Emerging Scholars, Minneapolis: Fortress Press 2013, ss. 184. ISBN 978-0-8006-9998-7

W skali globalnej niewiele jest publikowanych książek, które podejmują tematykę arabskiego chrześcijaństwa. Nie oznacza to, że uległa ona zdezaktualizowaniu, a jej źródła wyczerpaniu. Powodem tego jest, prawdopodobnie, wciąż niewielkie zainteresowanie tym działem teologii, jej rozwojem i historią. Modelowym wręcz przykładem tego typu postaw jest grunt polski.

Doktor Thomas W. Ricks, absolwent Uniwersytetu Katolickiego w Waszyngtonie, daje czytelnikowi do ręki książkę ze schludnie zaprojektowaną okładką z zamieszczonym na niej obiecującym tytułem serii, w której wspomniana pozycja się ukazuje: *Emerging Scholars*. Książka ta zaprasza do lektury nie tylko cieszącą oko biało-niebieską obwolutą, ale także rozsądnym formatem i nienuzającą grubością.

Dzieło Ricksa to książkowa wersja pracy doktorskiej zatytułowanej *Developing the Doctrine of the Trinity in an Islamic Milieu: Early Arabic Christian Contributions to Trinitarian Theology*, napisanej pod kierunkiem Sidneya Grifitha. Można uznać, że zasadniczo omawiana publikacja odzwierciedla zawartość wspomnianej pracy doktorskiej. Autor bierze na warsztat czterech autorów chrześcijańskich doby wczesnych Abbasydów, poświęcając każdemu z nich jeden rozdział książki.

Każdy, kto choć trochę zgłębiał dziedzictwo arabskich chrześcijanach i o arabskiej teologii chrześcijańskiej doskonale wie, że *conditio sine qua non* jej istnienia jest przybycie wyznawców islamu na tereny zamieszkałe od wieków przez chrześcijan. Mowa tutaj o Bliskim Wschodzie, Mezopotamii oraz północnym Egipcie. W tym kontekście bardzo ważną kwestią jest ukazanie tła, na którym dokonał się wyłom w teologii Kościołów Wschodnich omawianych terenów. Czyniąc zadość tym wymaganiom autor publikacji pokrótce charakteryzuje sytuację społeczną Bliskiego Wschodu, zwracając szczególną uwagę na zmiany, jakie przyniosły nowe rządy Abbasydów. Obraz bliskowschodniego chrześcijaństwa nie był monochromatyczny. Mimo że niekoniecznie dostrzegany przez muzułmanów, charakteryzował się on dość dużą dywersyfikacją podyktowaną różnorodnością koncepcji chrystologicznych. Słusznie autor artykułuje obecność trzech zasadniczych gałęzi tamtejszego chrześcijaństwa. Pierwszym jest swoiste *novum* – pozostający w doktrynalnej łączności z Konstantynopolem – Kościół melchicki (którego początek przypada właśnie na czasy muzułmańskiej konkwisty Bliskiego Wschodu) oraz dwa Kościoły tradycji syryjskiej: Kościół Jakobicki i Asyryjski Kościół Wschodu (błędnie nazywany „nestoriańskim”, co również znajduje swe uzasadnienie w omawianej publikacji). Po krótkiej charakterystyce chrześcijańskiej mozaiki czytelnik ma szansę dowiedzieć się czegoś na temat ważnego przedsięwzięcia, które odegrało istotną rolę w rozwoju kultury i nauki arabskiej. Mowa o ruchu tłumaczeniowym, który przyczynił się do powstania arabskiego arystotelizmu. Ruch ten nie odniósłby sukcesu, gdyby nie wkład chrześcijańskich uczonych, którzy nie tylko dokonywali przekładów, ale przede wszystkim dostarczali dlań źródeł. Odczytywanie rzeczy starych i ich przekład na nowy język był wysmienitą okazją i płaszczyzną spotkania chrześcijaństwa z islamem. Takie wspólne pochylenie się nad wiedzą pokoleń zaowocowało przenikaniem koncepcji teologicznych, spośród których omawiana tutaj nauka o boskich atrybutach i jedność Boga, są

w świetle problematyki pracy, zagadnieniami najważniejszymi. Ona też zamyka przekrojowy wstęp omawianej książki.

Pierwszym, spośród czterech autorów prezentowanych przez Ricksa, jest anonimowy autor najstarszego (datowanego na lata 737–771) znanego nam chrześcijańskiego tekstu spisanego po arabsku – MS Arab Sinai 154. Tekst ten figuruje pod błędną nazwą nadaną mu ponad wiek temu przez brytyjską badacz Margaret Dunlop Gibson, *Fī tathlīth Allāh al-wāḥid* (*O Trójjedynej naturze Boga*). Jakkolwiek, mimo że dokument ten jest ważny chociażby ze względu na swą chronologię, to z punktu widzenia dogmatycznego wnosi on niewiele informacji. Szczątkowe zagadnienia trynitarne autor przedstawia w oparciu o koraniczne przymioty Boga („Jego Słowo” i „Jego Duch”), ukazując ich umiejscowienie w świętej księdze islamu, jak i odnosząc je do nauki chrześcijańskiej ukazanej na kartach *Fī tathlīth Allāh al-wāḥid*. Oprócz tego, treści trynitarne zawarte w rzeczonym dokumencie ukazane są także w kontekście Boskiej władzy, Bożego tronu, oraz mocy dawania życia i przywracania do niego.

W rozdziale drugim czytelnik spotka niezwykle ważną postać arabskiego chrześcijaństwa, jaką był Teodor Abū Qurra, melkicki biskup Harrānu (zm. ok. 820). Teodor należy do tych teologów, którzy w swych dziełach podejmowali otwartą polemikę z muzułmańskim adwersarzem. Charakteryzowała się ona znajomością tak islamskiej terminologii teologicznej, jak i Koranu. Po dłuższym opisie ogólnej myśli teologicznej Abū Qurry autor przechodzi do szczegółowych zagadnień trynitarnych.

Współczesnym Teodorowi jest trzeci autor, którego profil znajdzie czytelnik w kolejnym rozdziale pracy doktora Ricksa. Mowa o jakobicie Abū Rā’īta al-Takrītīm (zm. ok. 830). Jego wykładnia dogmatu trynitarnego została okrzyknięta najbardziej wyczerpującą nauką tego okresu. Nasz amerykański autor stara się ukazać kompetencje Abū Rā’īty w korzystaniu z terminologii koranicznej oraz teologicznych koncepcji islamskich. Jego uwagę przykuwa także rola świętych tekstów chrześcijan i muzułmanów w pismach tego arabskiego teologa oraz jego precyzja w doborze właściwej terminologii teologicznej, tak ważnej w poprawnej teologicznej argumentacji. Podobnie jak w przypadku poprzedniego autora, rozpatrywane zagadnienia domknięte są – ciągle wówczas aktualną – kwestią boskich atrybutów.

Żyjący w XI w. ‘Ammār al-Baṣrī, przedstawiciel Asyryjskiego Kościoła Wschodu, to ostatni z prezentowanych autorów. Cechą charakterystyczną jego teologii jest filozoficzny język, czego probierz ukazany jest w analizie treści trynitarnych zawartych w jego *Metafizyce* (*Kitāb al-Burhān*). W odróżnieniu od poprzedników, do prezentacji i obrony istnienia troistości w Bogu ‘Ammār używa wykwiintnej metafizyki arystotelesowskiej. Ponadto, przy znikomym użyciu argumentów skrypturystycznych, zapowiada on niejako nadejście nowej strategii w arabskiej

chrześcijańskiej apologetyce, odznaczającą się przejściem z mieszaniny argumentów biblijno-filozoficznych do dowodzenia czysto filozoficznego.

Książka Thomasa W. Ricksa jest niewątpliwie ważną i potrzebną publikacją, o czym świadczyć mogą przytoczone w niej opinie specjalistów w tej dziedzinie. Nie jest to oczywiście publikacja kalibru niedoścignionego po dziś dzień „podręcznika” do arabskiej teologii trynitarniej autorstwa Rachida Haddada (*La Trinité divine chez les théologiens arabes «750–1050»*, Paris: Beauchesne 1985), niemniej z całą pewnością jest wartą uwagi propozycją młodego naukowca. Doktor Ricks umiejętnie przeprawił się przez gąszcz różnych i podobnych autorów oraz dzieł, wybierając te najbardziej wyraźne. Niemniej w podjętym przez niego opracowaniu trzeba zauważyć także pewne braki. Po „laurce” przypisanej obwolucie, zachęcony czytelnik może doznać szoku otworzywszy książkę na stronie pierwszej i kolejnych. Rażą niewiarygodnie małe marginesy, które sprawiają wrażenie, że tekst został „wepchnięty” w zbyt mały format ograniczony dodatkowo limitem stron. Mimo że wielkość czcionki została dobrana właściwie, to tekst dłuższych przypisów po chwili męczy oko. Sporo tu błędów natury edytorskiej. Po pierwsze, tytuły dzieł przywoływanych w tekście sporadycznie są zapisane kursywą (s. 13, 22, 62, 91 itd.). Po drugie, o ile transliterowane terminy greckie autor zapisuje kursywą, to już słowa arabskie występują wyłącznie transliterowane w piśmie prostym, co niestety utrudnia ich zauważenie. Po trzecie, dla zobrazowania tekstu arabskiego cytowanego w przypisach autor przyjął metodę transliteracji. Jest prawdą, że dobrze zrobiona transliteracja to sztuka, a taki zabieg należy uznać za ukłon w stronę czytelnika nieznającego alfabetu arabskiego. Jednakże tutaj kuriozalną i rzucającą się w oczy kwestią zdaje się być transliteracja arabskiego rodzajnika „al” jako „āl” itp. W publikacji brakuje także tabeli zasad transliteracji alfabetu arabskiego na łaćski. Rzeczą wartą zauważenia jest zestawienie bibliograficzne, a także krótki indeks rzeczowy.

Michał Sadowski (Włocławek)

SCHMOECKEL Mathias, **Das Recht der Reformation**, Tübingen: Mohr Siebeck Verlag 2014, 311 s., ISBN 978-3-16-149581-6.

Niemieckie Wydawnictwo „Mohr Siebeck” z siedzibą w Tybindze wydało interesującą monografię prof. Mathiasa Schmoeckela poświęconą prawu reformacyjnemu. W skład tego dzieła weszło pięć rozdziałów oznaczonych nie jak zazwyczaj cyframi rzymskimi, ale kolejnymi literami alfabetu.

W rozdziale A *Fragestellung*, posiadającym charakter wprowadzający, autor określił cele badawcze i zakres opracowania. Należy podkreślić, iż cele podjętej

eksploracji badawczej w prezentowanym dziele mają charakter wielowątkowy. Dotyczą one: 1) natury władzy papieskiej; 2) kwestii konieczności powstania reformacji; 3) problemu nowatorskich założeń doktrynalnych reformatorów.

Rozdział B, moim zdaniem kluczowy dla tego dzieła, został poświęcony epistemologicznemu *novum* doktryny reformatorów (*Epistemologische Neurungen*). Oceniając zawarte w nim treści należy podkreślić, iż Mathias Schmoeckel, zupełnie zasadnie, osadził swe rozważania w szerszym kontekście, przedstawiając obowiązującą dotąd katolicką doktrynę dotyczącą możliwości poznawczych człowieka co do istnienia prawa i zasad jego funkcjonowania, opartą głównie na myśli św. Tomasza z Akwinu i Melichiora Cano. Profesor skłania się ku tezie, iż na radykalne przemiany szesnastowiecznej Europy, również w sferze prawa, wywarła znaczący wpływ nowatorska epistemologia twórców reformacji. Ukazując polemikę w kwestii mechanizmów poznawczych człowieka prowadzoną pomiędzy M. Lutrem i F. Melanchtonem wykazał on, iż istotne teoriopoznawcze *novum* wynikało z faktu, iż Melanchton pojmował poznanie jako akt indywidualum, powstający przy zastosowaniu odpowiedniej metody. Zastosowaną przez Melanchtona metodę Schmoeckel uznał za instrument nowatorski w owym czasie. Odrzucając bowiem metodę scholastyczną Melanchton stał na stanowisku, że możliwość poznania prawa, a co za tym idzie także dobra i zła, nie wynika – jak utrzymywali scholastycy – z przesłanek ontologicznych, lecz była możliwa w poszczególnych przypadkach ze względu na otrzymanie odpowiedniego wykształcenia, szczególnie w dziedzinie filozofii moralności.

Zdaniem M. Schmoeckela, epistemologiczne założenia F. Melanchtona wywarły znaczący wpływ na rozwój ówczesnych teorii prawa naturalnego. W tym kontekście zaprezentował on poglądy takich myślicieli, jak: Kalwin, Arminus, Pufendorf, Gutke, Calom oraz Grotius.

Według Profesora, nowatorska epistemologia wpłynęła także na ukształtowanie się protestanckiej doktryny o stanowieniu prawa. Jak twierdzi autor, wywody Melanchtona w tej materii wyrażające się w twierdzeniach, że każdy czas i każde państwo potrzebuje swojego prawa, a także, że prawo ludzkie będące dopełnieniem prawa Bożego i naturalnego pełniąc funkcję pedagogiczną, powinno pełnić rolę służebną względem władzy świeckiej w wypełnianiu jej zobowiązań znalazły odzwierciedlenie w założeniach systemowych wielu ówczesnych porządków prawnych, takich jak: prawo saksońskie Księcia Augusta, prawo duńskie, prawo pruskie z 1794 r., prawo francuskie oraz prawo bawarskie. Czytając uważnie tę pozycję nietrudno zauważyć, iż Autor wskazuje, iż epistemologia protestantyzmu znalazła także aplikację w różnych obszarach ówczesnej wiedzy prawniczej. Popierając tę tezę wskazał on na teorię stanowienia prawa wypracowaną przez Jeremiego Benthamsa, systematykę prawa oraz na nowy sposób interpretacji prawa w którym dużą wagę obok interpretacji autentycznej przywiązywano do interpretacji sędziowskiej.

Schmoeckel dowiódł, iż doktrynalnie nowa epistemologia była wymierzona przeciw władzy papieża. Wysiłki bowiem uczonych protestanckich zmierzały do jej zdesakralizowania. W konsekwencji więc, prawo państwowe wywodzono z prawa naturalnego. W opinii Autora, znaczącą rolę w procesie legitymizacji władzy odegrała teoria władzy wypracowana przez Bodina.

Zdaniem Profesora, pod wpływem doktryny reformacyjnej Kościoł zaczął pełnić nową rolę społeczną. W strukturze społecznej bowiem zajął on znaczącą pozycję obok władzy świeckiej. Tym samym doszło do zdesakralizowania władzy. Temu problemowi poświęcił Mathias Schmoeckel rozdział C zatytułowany *Die Entsakralisierung der Herrschaftsrechte*. Z badań przeprowadzonych przez autora wynika, że pomiędzy twórcami protestantyzmu nie występowała zgodność opinii w kwestii natury porządków prawnych; nie istniał też konsensus w sprawie pojmowania władzy. M. Luter i jego zwolennicy opowiadali się za systemem konsystorialno-episkopalnym; Kalwin z kolei optował za systemem synodalnym; pietyści natomiast przekonywali, że właściwym systemem jest system kolegialny. Gdy idzie o naturę władzy, Luter skłaniał się ku rzymskiej koncepcji ojca rodziny (*pater familias*); Kalwin pojmował władcę w kategoriach przedstawiciela Boga.

W rozdziale D *Disziplinierung des Lebens* Profesor skupił uwagę na problemie dyscyplinowania życia społecznego. W pierwszej kolejności procesy te wiązał on z nieco odmiennym pojmowaniem roli prawa karnego. Według Profesora, jego stosowanie polegało przede wszystkim na surowym sprawowaniu władzy i aplikowaniu ostrych kar, które miały doprowadzić do nawrócenia i poprawy życia wiernych.

Ponadto dowiódł on, iż założenia doktrynalne reformatorów w oddziaływały także na nowe rozwiązania systemowe ówczesnego prawa gospodarczego i prawa prywatnego. W pierwszym z nich uznano bowiem instytucję pożyczki; mechanizmy natomiast funkcjonowania prawa prywatnego wiązano z wolnościowymi kategoriami liberalnymi. W opinii Autora, taki sposób podejścia stworzył podwaliny pod współczesne prawo cywilne.

W rozdziale E, wieńczącym dzieło, Mathias Schmoeckel skoncentrował uwagę na tematyce następstw konfesyjnych podziałów związanych z powszechnością obowiązywania prawa (*Schluss: Konfessionelle Spaltung und die Allgemeingültigkeit des Rechts*). Wykazał on, iż – jak to określił – epistemologiczna rewolucja twórców protestantyzmu doprowadziła do ukształtowania się prawa własnego. Zdaniem Autora, procesy te stały się widoczne zwłaszcza w zróżnicowanym podejściu w różnych krajach do prawa rozwodowego. W sferze społecznej natomiast doprowadziły one do powstania obecnego również w świecie współczesnym zjawiska sekularyzacji.

Podsumowując pragnę podkreślić, że poziom rozważań merytorycznych Mathiasa Schmoeckela jest bardzo wysoki. Autor feruje pogląd, iż na ewolucyjną

zmianę w pojmowaniu prawa i jego stosowaniu decydujący wpływ wywarła nowatorska w owym czasie epistemologia twórców protestantyzmu. Opowiadając się za taką tezą, w następnych rozdziałach konsekwentnie uzasadnia on to twierdzenie, ukazując wpływ tej doktryny nie tylko na rozumienie roli prawa i prawodawców w życiu społecznym, ale także ukazując jej kreatywne oddziaływanie na wiele dziedzin prawa i dyscyplin prawniczych.

Ginter Dzierżon (Warszawa)

STROHM Christoph, **Calvinismus und Recht**, Tübingen: Mohr Siebeck Verlag 2008, 568 s., ISBN 978-3-16-152868-2,

Prof. Christoph Strohm, wybitny znawca historii protestantyzmu, jest autorem interesującej monografii *Calvinismus und Recht*. W pozycji tej pryncypalnym przedmiotem zainteresowania Autora stała się prezentacja odniesienia rodzącego się w XVI w. kalwinizmu do prawa. W skład dzieła weszły trzy rozdziały.

W rozdziale I, zatytułowanym *Calvinismus und Jurisprudenz* (Kalwinizm i jursprudencja), Christoph Strohm wykazał, iż na powstanie kalwinizmu wpłynęła w głównej mierze humanistycznie zorientowana jursprudencja (T. Beza, S. Goulard, L. Danaeus, Ch. Perrot, G. Budés). W dobie rodzącego się protestantyzmu szczególnym obiektem zainteresowania tych prawników były klasyczne źródła prawa rzymskiego. Według Autora, w swej eksploracji badawczej dążyli oni nie tylko do zrozumienia prawa rzymskiego w kontekście kultury antycznej, ale również do uwydatnienia waloru etycznego tego systemu. Z dokonani tych skorzystał Jan Kalwin.

Z badań przeprowadzonych przez Profesora Strohma wynika, iż atrakcyjność protestanckiej doktryny wypracowanej przez humanistycznie zorientowanych prawników wynikała z kilku powodów: po pierwsze, namysł nad prawem rzymskim doprowadził do ukształtowania się nowej elity społecznej; po drugie, na początku XVI w. prawnicy ci odegrali znaczącą rolę w obronie wolności i praw Kościoła gallikańskiego wobec panującego monarchy; po trzecie, w pierwszej połowie XVI w. dominowali oni we francuskiej nauce prawa cywilnego. Ich badania inspirowane prawem rzymskim zmierzały do komentowania pierwotnych tekstów prawa rzymskiego; po czwarte, hołowali oni humanistycznej moralności, która przepelniała ich codzienne życie.

W omawianym dziele Christoph Strohm dowiódł, iż wysiłek wspomnianych prawników wpłynął w głównej mierze na kalwinistyczno-reformacyjną doktrynę. W opinii Profesora, oddziaływanie to miało charakter wielowymiarowy. Metody zastosowane w studium *Corpus iuris civilis* znalazły również zastosowanie w na-

myśle protestanckim nad Biblią oraz w wykładzie o moralności. W podejściu do ustawy, w przeciwieństwie do doktryny luterńskiej, nie odnoszono się do tego aktu negatywnie, ale ukazywano jego walor pozytywny, uwydatniając w sposób szczególny jej wymiar orientacyjny w życiu wiernych. Dużą wagę przywiązywano też do porządków prawnych funkcjonujących poza kalwinizmem.

Drugi rozdział Christoph Stroh m poświęcił centrom reformowanej jurysprudencej (*Zentren reformierter Jurisprudenz in Reich*). Wskazał on, iż reformowana doktryna prawnicza była rozwijana na wydziałach prawa takich ośrodków, jak: Genewa, Zurych, Lozanna, Nimes, Orange, Orthez, Montauban, Montpellier, Sedan, Samur, Heidelberg, Bazyla, Herborn oraz Marburg. Problematykę ujętą w tytule tego rozdziału ujął on dwuaspektowo, to znaczy z punktu widzenia konfesyjnej doktryny wypracowanej przez poszczególnych badaczy (Ch. Ehern, L. Camerarius, H. Donellus, M. Frezer, D. Godefroy), a także z punktu widzenia organizacyjno-dydaktycznego poszczególnych ośrodków (Bazylea, Herborn, Marburg).

W ostatnim III rozdziale Profesor ukazał wkład reformowanej jurysprudencej w rozwój prawa publicznego (*Die Anteil reformierter Juristen an der Entfaltung des ius publicum*). Dowiódł on, iż prowadzony namysł prawników protestanckich na wydziałach prawa oraz na ówczesnych uniwersytetach przyczynił się m.in. do wyodrębnienia sfery prawa publicznego. Wykazał przy tym, iż ówczesna eksploatacja badawcza w tym obszarze koncentrowała się wokół dwóch kwestii, jakimi były: problem jurysdykcji oraz zagadnienie związku zachodzącego pomiędzy pokojem augsburskim i prawem publicznym.

Podsumowując prezentowaną monografię należy uznać jej zawartość za cenny wkład w rozwój badań nad doktryną protestancką. Przeprowadzone przez Christoph Stroh analizy mają charakter dogłębny, a nie jedynie relacjonujący. Autor wykorzystując zarówno dostępne źródła, jak również posiłkując się bogatą literaturą przedmiotu dowiódł, iż na rozwój doktryny kalwińskiej poważny wpływ wywarli humanistycznie zorientowani prawnicy pracujący w wielu ówczesnych ośrodkach naukowych.

W ocenie tego dzieła nie można również nie odnieść się do zastosowanej przez Autora metodologii pisania tej pracy. Poszczególne rozdziały wpisują się organicznie w tytuł tej monografii i są następstwem logicznego wynikania. Uważam, iż pozytywnym walorem przeprowadzonych w nich rozważań jest to, że Autor w sposób niezwykle jasny formułuje poszczególne rezultaty badawcze.

Ginter Dzierżon (Warszawa)